

полковнику Спасо-Преображенський собор здобув північну вежу дзвіниці, яка і досі підкреслює його велич.

Джерела та література

1. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 770.
<http://refine.com.ru/page-cat-2.html>
2. Авдеев А., Павлинов А. Спасо-Преображенский собор в Чернигове // Черниговские епархиальные известия. – 1890. – №23. – Часть неофициальная. – С. 603.
3. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т. 1. – С. 44.
4. Там само. – С.44.
5. Авдеев А., Павлинов А. Спасо-Преображенский собор в Чернигове ... – С. 603.
6. Там само. – С.607.
7. Там само. – С.605.
8. Там само. – С.608.
9. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т. I. – С. 485.
10. Шевченко Т.Г. Археологічні нотатки // Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. – К., 2003. – Т.5. – С.217.
11. Шевченківський словник. – К.: УРЕ, 1977. – Т. II. – С.339.
12. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С.40.
13. Авдеев А., Павлинов А. Спасо-Преображенский собор в Чернигове ... – С. 607.
14. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено. – К., 1851. – С. 267.

Олександр Малов (Москва), науковий співробітник Інституту загальної історії РАН, н. с. Державного історичного музею

Віктор Векленко (Дніпропетровськ), науковий співробітник Інституту суспільних досліджень

Андрій Векленко (Дніпропетровськ), учень Дніпропетровського обласного ліцею-інтернату фізико-математичного профілю

Гіпотези щодо змін місцезнаходження Самарського Пустинно-Микільського монастиря у XVII–XVIII ст.

Самарський Пустинно-Микільський монастир завжди посідав важливе місце в історії Війська Запорозького низового. Але дискусійність давньої історії військової обителі, а також здійснений аналіз картографічних матеріалів середини XVIII ст. [2; 3] вимагають повернення до цікавої сторінки монастирської історії, а саме: місць розташування об'єкту на тогочасній топографічній площині.

Впродовж століть відлік історії монастиря починали з середини XVI ст., пов'язуючи його із грамотою польського короля Стефана Баторія 1576 р. [1, 238; 7, 17; 20, 300; 17]. Саме з цього моменту і слід починати пошуки на головні питання «Що?», «Де?» й «Коли?». Оскільки не є таємницею, що так звана грамота польського короля, зафіксована в універсалі Богдана Хмельницького 1655 р. та наведена у списку 1773 р. за підписом

військового писаря Війська Івана Глоби, є козацьким фальсифікатом, виготовленим з метою відстоювання непорушності запорозьких землеволодінь. Автентичність цього документу, як і питання, пов'язані з Самар'ю та Самарським монастирем, ґрунтовно розглядалися і на початку ХХ ст. [5], і на початку ХХІ [4; 6, 83]. Разом з тим, незважаючи на сумнівність документу, археологічно доведено заснування на початку ХVІ ст. козацького міста Самарь на північній околиці сучасного м. Дніпропетровськ [3] та висловлене припущення про заснування невеликого монастиря чи скиту біля цього поселення [3; 14]. Таким чином, незважаючи на відсутність писемних джерел, виникнення монастиря у ХVІ ст. можемо вважати припустимим.

Іншою датою в монастирській хронології є 1602 р., коли до обителі викликали з київського Межигірського Спасо-Преображенського монастиря ієромонаха Паїсія [13, 57; 15, 301]. При цьому саме цей рік архієпископ Феодосій (Макаревський) вважає датою заснування Самарського монастиря. Такої ж точки зору дотримується і Д.І. Яворницький [15, 198]. Але і ця дата не підтверджується документально, особливо якщо зважити на те, що Межигірський монастир вперше називається козацьким лише у 1630 р. у Львівському літописі [6, 27]. Маємо неперевірені дані про першу руйнацію Самарського монастиря в 1635 р. поляками-будівничими Кодацької фортеці [17]. В 1654 р. татари й турки, пограбувавши монастир, спалили його. В 1672 р. монастир відновлено [13, 60–62]. Цю дату В. В. Зверинський вважає початковою для періоду заснування монастиря [3]. При цьому дослідник вводить до назви обителі слово «Сергіїв».

Існує ще одна дивна дата цього періоду: ніби то в 1670 р. цар Олексій Михайлович на прохання кошового Михайла Ханенка окремою грамотою висловив своє благовоління і готовність захищати запорозьких козаків від їх ворогів і тим самим закликав до діяльності братію Самарсько-Миколаївського монастиря [15, 302]. Насправді ж документ від 28 липня 1670 р. і називається «Грамота Государя Царя АЛЕКСЕЯ МИХАЙЛОВИЧА Низовому Войску Запорожскому: о предании забвению учиненного ими в Запорогах смертоубийства; о писании Демьяна Многогрешного Гетманом Запорожским а не Сиверским; с обнадежением прислать Войску две пушки свинцу и пороха». І жодного слова про Самарський монастир там нема [11, 251–253]. Достатньо цікава історія наводиться під 1672 р. [17]. За Феодосієм (Макаревським) запорожці, незважаючи на подовження бойових дій, встигли відновити зруйнований і розорений монастир – швидко поставили в ньому кілька житлових споруд, влаштували церкву, виписали з Київського Межигірського монастиря ієромонаха і розпочали богослужіння. «Московські війська, які стояли в цей час на Самарі на сторожі проти татар і турок, всіляко сприяли запорожцям в швидкому облаштуванні святої обителі та приведенні її до благоустрою». Через щирий сердечний потяг до монастиря, а також через розрахунок скоріше з'єднатися та поріднитися з козаками, «російські солдати, за розпорядженнями командира, часто ходили до обителі, при богослужіннях молилися разом з козаками, брали участь в

роботах і будівництві, а також жертвували кошти». Внаслідок цього в квітні 1672 р. всі роботи по відновленню були закінчені, а козаки-запорозжці «союзно і по-братськи, весело й радісно святкували відродження Військового Самарського Пустинно-Микільського монастиря, багато разом гуляли й забавлялися», про що доповідав до Батурина князю Ромадановському стольник Самарін [12]...

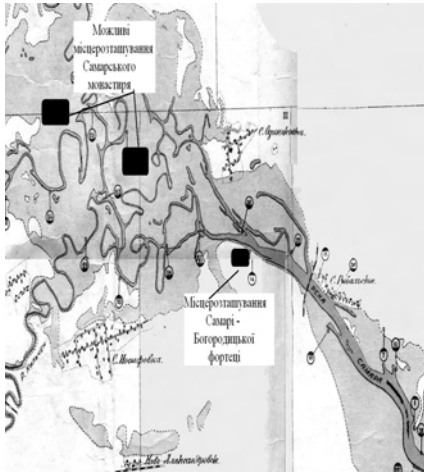

Рис. 1. Можливі місця розташування Самарського монастиря у XVII ст.

Скоріш за все, поєднання подій 1672 та 1688–1689 років і породили цей варіант монастирської історії, бо на 1672 р. не відомі значні російські сторожі на Самарі, а згадуваний князь Ромадановський в квітні перебував у Курську, де служив воєводою, та 25 травня вирушив в напрямку Конотопа, де мала відбутися козацька рада для обрання нового гетьмана. Так що після ради в

напрямку спочатку Конотопа, а вже потім—і Батурина почали роз'їжджатися тільки 19 червня [16]...

За О. С. Кузьмуком, «перші достовірні відомості про Самарську обитель датуються кінцем XVII ст.: на прохання кошового отамана Івана Гусака з 1690 р. Межигірський монастир став надсилати своїх ієромонахів на самарське ігуменство» [6, 83]. Хоч при цьому і випадає з хронології подій навколо монастиря і візит до нього князя Василя Голіцина в 1688 р., коли князь зробив вклад в п'ятнадцять рублів, і каральна акція щодо монастиря в 1689 р. [15, 302].

Перш ніж перейти до пізніших часів, вважаємо за необхідне стисло підсумувати попередню історію монастиря. Виходячи з тези про те, що у назвах тогочасних монастирів на першому місці знаходилося ім'я населеного пункту, біля якого монастир заснувався, ми вважаємо, що на початковому етапі свого існування Самарський монастир знаходився біля козацького міста Самарь, на відстані 4–5 кілометрів від нього на північний схід від нього (Рис. 1).

Рис. 2. Фрагмент рисованої карти 1736 р. (копія з карти до 1715 р.)

Це якоюсь мірою підтверджується і переказами місцевих мешканців, які передаються з покоління до покоління, про розташування монастиря десь неподалік від сучасного острова Сергіївського [3].

Неодноразові руйнації козацької обителі впродовж XVII ст. внаслідок бойових дій призводили до відновлення монастиря на старому місці. Через його невеликі розміри відбудова монастиря у цей час мала тривати недовго. Але ситуація кінця XVII ст. була дещо іншою. Розправа московських вояків

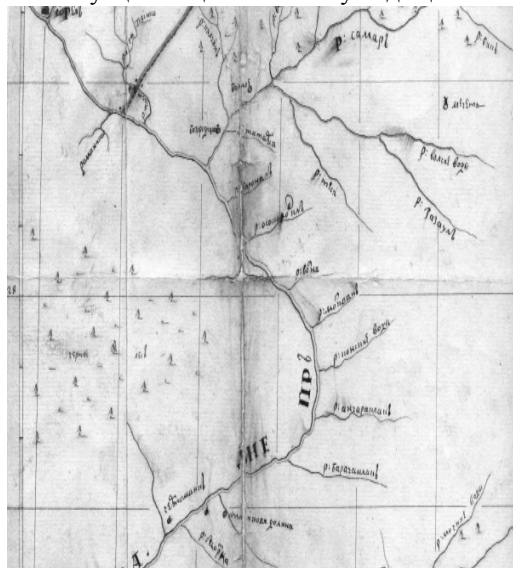

Рис. 3. Фрагмент рисованої карти 1736 р.
(копія з карти до 1730 р.)

над запорозьким чернецтвом мала змусити братію, за підтримки козаків, перебраться із майном якомога далі від агресивних сусідів, які, за всіма ознаками, влаштувалися в Богородицькій фортеці надовго. Точне місце, куди був перенесений монастир, невідоме, оскільки джерельна база цього періоду дуже обмежена, а більша частина пониззя р. Самара затоплена. Тим більше, що в 1690 р. у Присамар'я прийшла страшна моровиця, від якої загинув весь гарнізон Новосергіївської фортеці і значна частина Богородицької.

Не оминула пошесть і Самарський монастир: внаслідок бездіяльності монастирських ченців «келії знову залишилися без жильців, церкви без богослужіння, а поселення майже без мешканців [15, 303]. В 1699 р. запорожці відставили монастирського ігумена Алімпія, на його місце з Межигір'я прислали старця ієромонаха Микиту Підвалинського з дияконом. Але воевода з Богородицької фортеці Петро Потьомкін чомусь затримав ченця, через що між Кошем і росіянами спалахнула чергова суперечка [3]. Проте ані картографічні матеріали, ані писемні джерела XVII ст. не дають жодної інформації щодо місця розташування монастиря.

В 1709 р. запорожці, йдучи в еміграцію, забрали з собою значну частину монастирського майна, ще частину спалили, а сам монастир доручили в управління архимандриту Азовсько-Предтечинського монастиря Іосифу. Після 1711 р. монастир було спалено вщент. Спустошення тривало до 1720 р., коли землі Оріль-Самарського межиріччя були передані під нагляд Данила Апостола, який виписав з Межигір'я ієромонаха Іоаннікія. Той з

великими складнощами влаштував в монастирі кілька келій і до 1732 р. завершив невеличку Троїць-ку церкву [15, 303].

Цей період монастирської історії – чи не найцікавіший через свою значну міграційну складову. Відомо, що в 1734 р. запорозьке козацтво поверну-лося на свої старі «займанщини» і почало відновлювати свої поселення і храми. В тому числі почав своє відродження і Самарський монастир. Разом з тим виникає питання: де саме почалася відбудова. Загальновідомим є план монастиря 1739 р. [1, 154].

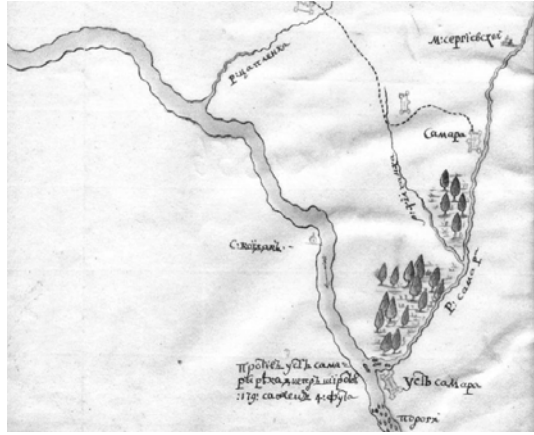

Рис. 4. Фрагмент рисованої російської військової карти 1736 р.

Обитель розташована на правому березі річки Самара, її невелика за обсягом територія оточена потужними укріпленнями [14, 110]. Але ж відомо, що на той час Росія не мала права зводити фортеці і що монастир зараз знаходиться на лівому березі цієї річки, хоча в пізніших документах часто згадується його правобережне місцерозташування. Певні підказки щодо ситуації 1730-х років надали картографічні матеріали РДАДА [8–10].

На картах XVII ст. до будівництва Богородицької фортеці немає жодних позначок, пов'язаних або з козацьким містом Самар'ю, або з Самарським монастирем. На російських картах 1689–1699 років з'являється спочатку Богородицька, а потім і Новосергіївська. Проте і наприкінці правління Петра I Самарського монастиря на картах нема. Свідченням цього є дві карти, виготовлені наприкінці правління Петра II – початку царювання Анни Іоанівни [8, №64, №65]. На правому березі р. Самара в її пониззі розташовані: на одній – місто Самара (Рис. 2), на іншій – Богородицьк (Рис. 3). Обидві карти виділені до Опису картографічних матеріалів Сенату із «Справи про відправку в 1736 р. до Х. Мініха з Канцелярії Сенату карт російсько-турецького кордону». Справа виникла у зв'язку із підготовкою Мініхом у січні 1736 р. плану кампанії і походу на Крим 1736 р. під час австро-російсько-турецької війни 1735–1739 років. Тоді в Канцелярії Сенату були зроблені копії з карт попередніх царствувань, тобто виготовлені до січня 1730 р. Одна з виготовлених в Сенаті карт (Рис. 3) була скопійована геодезистом І. Кочевніковим «с карты, хранившейся в Коллегии иностранных дел с описанием в красках, с указателем стран», підписаної азовським віце-губернатором Количевим (1713 р.). Це дозволяє впевнено припустити, що оригінал виготовлений або перед, або незабаром після Прутського походу Петра I.

Оригінал іншої карти (Рис. 2) – «Ланд-карта території слобідських полків Воронежської губернії і Бахмутської провінції з частиною Туреччини» – з описом у фарбах та з покажчиком країн, але без підпису Канцелярії Сенату позичили в Академії наук. Дата її виготовлення невідома вже на момент копіювання, але, зрозуміло, що до січня 1730 р. На обох картах ще відсутня Українська укріплена цинія, але зображено кордон між російськими і турецькими володіннями. І найголовніше – через свою незначність у фортифікаційному значенні Самарський монастир на них не показаний.

В 1735 р. розпочалася російсько-турецька війна. З метою підготовки до військових дій створювалися опорні бази неподалік від існуючих на той час кордонів. Для організації таких баз було обрано Нижнє Присамар'я, причому, головною став Усть-Самарський ретраншемент – його основною перевагою була пристань, що й відзначено на картах [8, №66]. Доки влітку російська армія, очолювана Х. Мініхом, в Криму нищила Бахчисарай і Султансарай, відправлена Адміралтейською коле-гією команда на чолі з мічманом Іваном Неледин-ським з 7 серпня «через румби начели описувать и осматривать по широте рекам» Дніпро від Креме-нчука до фортеці Усть-Самари [9, арк. 56]. Але найважливішим у дослідженні нашого питання є «Опис річки Самара від фортеці Усть-Самари вгору проти течії через румби до монастиря Сергіївського»: «От крепости Усть-Самары до устья речки Килчанки, которая впадала в реку Самару с левой стороны румб от Н к О – 40-00 градусов – 12 верст; ... От усть речки Килчанки до Редута (фортеці Самара) вверх против течения румб от Н к W – 21 градус 30 минут – 16 верст; От крепости

Самары до монастыря Сергеевского, который стоит на берегу реки Самары по течению ее на правой стороне румб от Н к О – 25-00 градусов – 10 верст».

Таким чином, обміри мічмана Нелединського виводять нас на

околицю сучасного с. Вольного, де на високому березі р. Самара знаходилася Новосергіївська фортеця. Згідно з обмірами 1736 р., відстань від Усть-Самари до монастиря складає 38 верст або близько 40 км, що відповідає дійсності. Це пояснює і назву Сергіївський в назві монастиря, і картографію 1736 р. (Рис. 4, 5) [8, № 13, ч. 2, №18, ч.1].

Рис. 5. Фрагмент гравійованої «Карты военных действий на Дону и на Днепре Е. И. В. победоносныя армии 1736 году»

орди [14, 113]. В 1779 р. – Самарський монастир вперше з'являється на картах на своєму звичному місці. І лише наприкінці XVIII ст., після численних секуляризацій земельних володінь і підданих, загроз закриття і зміни статусу територія монастиря почала набувати звичних обрисів [17]. Підсумовуючи наведене, можемо зробити попередні висновки про зміни місцерозташування монастиря впродовж XVI–XVIII ст. Заснований біля старовинного запорозького міста Самарі, монастир змінив місце розташування внаслідок небажаного сусідства із російською Богородицькою фортецею. На початку XVIII ст., після запорозької еміграції та виведення з Присамар'я гетьманської і російської адміністрацій, монастир перейшов до Новосергіївської фортеці, де перебував чи не до 1740 р. Деякий час знаходився на самарському лівобережжі, в куті, утвореному злиттям Татарки і Самари, а на межі 1750–1760-х років розташувався на звичному нам місці.

Джерела та література

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Д. Я. Телегін, І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свешніков. – К.: ІЗМН, 1997. – 336 с.
2. Векленко А. В. Картографические материалы к истории Богородицкой крепости – Старосамарского ретраншемента / А. В. Векленко, В. А. Векленко, А. В. Малов // Материалы Всероссийского семинара «Город Средневековья и раннего Нового времени: Археология. История». – Куликово поле, 9–12 ноября 2011 г.
3. Векленко В. А. Нателные кресты Самарі–Богородицкой крепости: монографія / В. А. Векленко. – Д.: Изд-во ДНУ, 2010. – 216 с.; вкл. 48 с.
4. Грибовський В. В. Г.–Ф. Міллер і ліквідація Запорозької Січі або до питань про роль особистості історика в історії. / В. В. Грибовський // Січеславський альманах: зб. наук. праць з історії укр. козацтва. – Д.: Національний гірничий університет, 2011. – Вип. 6. – С. 39–65.
5. Дорошенко Д. Новые данные по вопросу о так называемой реформе короля Стефана Батория. / Д. Дорошенко // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Вып. 7. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1911. – С. 145–157.
6. Кузьмук О. С. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст.: еволюція взаємовідносин / О. С. Кузьмук. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2006. – 228 с.
7. Мицик Ю. А. Місто на Самарі. / Ю. А. Мицик, Н. В. Мосьман, С. М. Плохій. – Д.: Вид-во ДДУ, 1994. – 64 с.
8. РГАДА. Ф. 192. Картографический отдел библиотеки МГАМИД. Оп. 1. Театры войны: России с Турцией.
9. [248–556] – РГАДА. Ф. 248. Сенат. Кн. 556.
10. [248–160–64] – РДАДА. Ф. 248. Сенат. Оп. 160.
11. Собрание государственных грамот и договоров хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. – Москва: типография С. Селивановского, 1828. – Ч. 4. – 678 с.
12. Феодосий (Макаревский) Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь. – Екатеринослав, 1873. – 141 с.
13. Феодосій (Макаревський) Матеріали для історико – статистичного опису Катеринославської епархії: Церкви та приходи минулого XVIII століття. / (Макаревський) Феодосій. – Д.: ВАТ «Дніпрокнига», 2000. – 1080 с.

14. Харлан О. В. Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Архітектурна та мистецька спадщина XVIII–XIX ст. / О. В. Харлан. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – Д., 2005. – С. 105–120.

15. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: В 3 т. /Д. І. Яворницький. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.

16. http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/107657/%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9

17. <http://hiperton.narod.ru/samaramonast.html>

Олександр Кравченко (Чернігів), здобувач Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК

Картографічні матеріали як джерело вивчення монастирів північного заходу Слобожанщини

Православні монастирі Слобожанщини, засновані в середині – другій половині XVII ст., є предметом вивчення істориків, археологів, джерелознавців, архітекторів. Як предмет вивчення, монастирі привертають увагу вчених з середини XIX ст. Одним з видатних знавців історії становлення монастирів був архієпископ харківський і чернігівський Філарет (Д.Г. Гумілевський). Його перший том багатотомного видання „Историко-статистическое описание Харьковской епархии” до сьогодні залишається чи не єдиною фундаментальною науковою працею, яка об'єднує описи монастирів, дані історичних архівів та інформацію про ченців і настоятелів [1].

У XX ст. для вивчення монастирів було застосовано комплексний метод, який комбінував дані археології, архітектури та джерелознавства. Одним із джерел отримання інформації про монастирі є топографічні карти, складені наприкінці XVIII ст. Це серія карт, відомих під загальною назвою „Плани Генерального межевания”, де з великою точністю було нанесено всі відомі населені пункти із градацією від міста до хутора, з позначенням меж та власників земельних ділянок. Карти виконані різними кольорами, що полегшує їх інтерпретацію та використання.

На кінець XVIII ст. рівень картографії Російської імперії був досить високим і за якістю не поступався західноєвропейському. Зображення рельєфу та точне нанесення населених пунктів робить карти надійним джерелом вивчення історії Слобожанщини. Час створення карт – 80-ті роки XVIII ст. припадає на період найбільшого економічного розвитку монастирів.

Карты складені за повітами, що полегшує роботи з локалізації монастирів. Зруйновані наприкінці XVIII ст. монастирі дуже швидко були втрачені як пам'ятки культури, залишаючись у полі зору виключно істориків і джерелознавців. Був втрачений зв'язок між назвою та конкретною пам'яткою. Тому карти, складені у той час, коли функціонували монастирі, є одним з важливих джерел вивчення їх історії. Монастирі північного заходу Слобожанщини знаходилися на території кількох повітів,